

УДК 373.3:159.922.75

Іван Наливайко

УЯВА МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЯК ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНЕ ЯВИЩЕ

Однією з найважливіших задач школи на сучасному етапі являється забезпечення гармонійного розвитку дитини, що в свою чергу обов'язково передбачає формування та розвиток різних видів уяви в учнів. Способи та засоби формування і розвитку уяви розроблені недостатньо – відомі нам дидактичні ігри та вправи не являють собою цілісну систему, яка б мала на меті формування та розвиток усіх імажитивних умінь та навичок одночасно і протягом усього терміну навчання у початковій школі.

Аналіз науково-педагогічної літератури свідчить про те, що різні аспекти розв'язування проблем формування та розвитку уяви учнів представлені у працях ряду вчених. Зокрема, найбільш точно визначення поняття «уява», а також класифікацію видів та прийомів уяви, на нашу думку, запропонувала Д. Дубравська. Проблемою обґрунтування фізіологічного механізму уяви займалися В. Богословський, Є. Канацевич та ін. Актуальні питання організації пошуку, підтримки та розвитку творчих здібностей учнів, умови формування творчої компетентності у школярів розглядає Т. Волобуєва. Також проблемами формування і розвитку уяви молодших школярів займалися такі вчені, як Л. Виготський, Л. Мухіна, Р. Немов, В. Петровський, О. Скрипченко, К. Ушинський та ін.

Метою статті є характеристика та уточнення поняття «уява молодших школярів» як психолого-педагогічної категорії.

Уява відіграє важливу роль у розвитку молодших школярів. Адже за допомогою уяви людина здатна перетворювати дійсність, створювати природно-суспільні умови життя, оживляти абстрактні образи. За допомогою уяви поглиблюється й поширюється процес пізнання. Деякі фахівці зазначають, що уява стимулює діяльність людини, створюючи образи мрії.

Проаналізуємо далі цей психічний процес в трьох аспектах – визначення сутності поняття «уява», встановлення видів та структури процесу уяви, фізіологічного механізму цього утворення.

Існує декілька визначень щодо поняття уяви. На думку Д. Дубравської, уява – це психічний процес створення композицій на основі старих образів [2, с. 152]. Ряд авторів (Є. Рапацевич, О. Скрипченко та ін.) визначають уяву як психологічний процес створення образів.

Якщо проаналізувати ці визначення детальніше, то можливо дійти висновку, що в даному випадку поняття «композиція» і «образ» ідентичні.

За тлумачним словником української мови, композиція – побудова будь-чого, зумовлена змістом, характером і призначенням [8, с. 252], а образ – це чуттєва форма психологічного явища, яка має просторову

організацію та тимчасову динаміку [8, с. 560].

В свою чергу, форма – це тип побудови, спосіб організації чогонебудь [8, с. 617]. Таким чином, доводимо, що поняття «образ» та «композиція» мають подібне значення. Що ж стосовно видів уяви, то майже всі фахівці дотримуються однакової класифікації.

Вчені виділяють такі види уяви (табл. 1):

Таблиця 1

Види уяви

Види уяви			
За ступенями довільності	Мимовільна (пасивна)		Довільна (активна)
За змістом професійної діяльності	Наукова	Художня	Технічна
За характером діяльності	Репродуктивна (відтворююча)		Продуктивна (творча)

Але дехто, крім цих видів, називає й інші. Наприклад, Д. Дубравська за рівнем узагальнення виділяє абстрактну і конкретну уяву, а за співвідношенням образів з реальністю – реалістичну і фантастичну [2, с. 155], О. Скрипченко крім основних видів уяви виділяє ще три види – пізнавальну, афективну і антиципуючу [3, с. 220].

Розглянемо більш детально кожний з цих видів уяви. **Пасивна уява** характеризується створенням образів, які, як правило, не втілюються в життя. **Активна уява** – вид уяви, за допомогою якого особистість свідомо та цілеспрямовано створює нові образи шляхом перебудови уявлень. **Наукова уява** відіграє велику роль в роботі вченого. Особливістю цього виду уяви є те, що створювані нові образи є не метою наукової діяльності, а лише засобом для з'ясування закономірних відношень між предметами і явищами. Характерною особливістю для **художньої уяви** є перевага чуттєвих образів, їх надзвичайна яскравість і детальність. **Технічна уява** – це процес створення образів просторових відношень у вигляді геометричних фігур і побудов. **Творча уява** – процес створення нових та оригінальних образів, що потребують відбору матеріалу, який необхідний для побудови образу в відповідності з власним задумом. **Відтворююча уява** – психічний процес створення нових для людини об'єктів у відповідності з їх описом, кресленням, схемою. **Абстрактна уява** користується образами високого рівня узагальненості, схемами, символами. **Конкретна уява** оперує простими образами. **Реалістична уява** відображає реальну дійсність, а **фантастична уява** відображає дійсність відірвану від реального світу. **Пізнавальна уява** формується шляхом відокремлення предмета від образу і визначення останнього за допомогою

слова. **Афективна уява** складається внаслідок утворення і усвідомлення людиною свого «я», її внутрішнього відокремлення від інших людей і здійснюваних нею вчинків. **Антиципуюча уява** лежить в основі здатності людини передбачити майбутні події. До особливого виду уяви також відносять **мрію** – вид уяви, який характеризується створенням образів бажаного майбутнього.

Усі вчені зазначають, що створення образів у творчій уяві відбувається по-різному: для цього використовується чимало прийомів. Зокрема, основним прийомом уяви називають аглютинацію (дві частини різних предметів з'єднуються і отримується образ нового предмета). Другий прийом, який виділяється, є аналогія (побудова образу, схожого на інший). Що ж стосується інших прийомів, то науковці виділяють їх декілька. Так, Д. Дубравська дає найбільш повну класифікацію прийомів уяви [2, с. 157]: **аглютинація** – створення нових образів шляхом поєднання окремих частин, наявних у нашій свідомості образів та уявлень; **акцентування** – створення нових образів шляхом підкріплення певних рис; **гіперболізація** – перебільшення певної ознаки чи якості предмета або явища з метою підсилення художнього враження; **літота** – художній прийом применшення ознак предмета чи явища; **типізація** – виділення істотного, збірного й втілення в окремому образі; **аналогія** – створення нових образів за схожістю з іншими, наявними; **порівняння** – зіставлення в нашій уяві явищ чи предметів для надання їм більшої виразності, яскравості; **схематизація** – реконструкція образу за певною ознакою, «домислення».

На думку деяких авторів, таких як В. Богословський, Є. Рапацевич та інші, важливе значення має і фізіологічний механізм уяви. Всі вони дотримуються однієї думки, що процес створення уявних образів зумовлений активністю кори головного мозку. Саме тут, як вважає В. Богословський, створюються зв'язки при сприйманні та запам'ятовуванні вражень від оточуючого середовища. В корі відбувається також і перегрупування цих зв'язків (асоціацій). Утворення нових асоціацій на основі уявлень, які вже існують в пам'яті, і являє собою фізіологічну основу уяви [6, с. 273]. Крім цього окремі вчені, наприклад, І. Надольський, В. Андрущенко надають принципового значення зв'язку з «блоком програмування, регуляції і контролю» головного мозку, який міститься в лобних долях [4, с. 323].

Основною одиницею уяви є образ. Створення образів уяви, за А. Петровським, умовно можна поділити на два етапи: перший етап – створювані образи не конкретизовані і приблизно характеризують реальний об'єкт; другий етап – збільшується кількість ознак і властивостей у образах, які набувають у цей час конкретності. Це відбувається за рахунок відтворення взаємозв'язків та елементів дій самих об'єктів. На цьому етапі людина вже може уявити не тільки кінцевий, але й проміжний

стан предмета.

Проаналізувавши декілька поглядів щодо поняття «уяви», її видів та прийомів, ми дійшли висновку, що найбільш точною є точка зору Д. Дубравської.

По-перше, процес уяви дійсно є процесом створення композицій на основі старих образів або оригінального чуттєвого досвіду, тому що через чуттєвий досвід уява пов'язана з пам'яттю. А завдяки пам'яті ми можемо оперувати тими поняттями і фактами, які вже маємо й на основі яких створюємо нові композиції, які є основним продуктом уяви. Що ж стосується ролі чуттєвого досвіду в процесі створення композицій, то ми вважаємо, що це не менш важливий компонент, від якого залежить створення людиною нових композицій. Адже від уміння уявити кінцевий результат значною мірою залежить успіх діяльності, а вміння уявити – від чуттєвого досвіду.

Також вчені важливого значення надають фізіологічному механізму уяви. Вони констатують той факт, що уява зумовлена активністю головного мозку. Ряд авторів також підкреслюють заперечний зв'язок уяви з гіпоталамо-лімбічною системою. Створення образу умовно можна поділити на два етапи: на першому етапі людина створює образи, дуже бідні на деталі, тобто не конкретизовані; а на другому – створюваний образ набуває більшої кількості ознак, за рахунок чого він набуває конкретності.

На основі попереднього аналізу діючих підручників та програм, а також анкетування вчителів початкових класів загальноосвітніх шкіл м. Мелітополя ми дійшли висновку, що навчальний матеріал підручників та посібників містить достатньо спеціальних завдань, спрямованих на послідовний і систематичний розвиток уяви у дітей. Але вчителі мають не зовсім точні знання про уяву як психолого-педагогічну категорію та способи і засоби її розвитку. Внаслідок цього, уява, як правило, не досягає високого, а нерідко навіть задовільного, рівня свого розвитку.

Отже, маємо з'ясувати, що таке «розвиток» взагалі і «розвиток уяви» зокрема. За словником української мови, розвиток – це процес, в результаті якого відбувається зміна якості чого-небудь, перехід від одного якісного стану до іншого, вищого [8, с. 631].

У психологічному тлумачному словнику розвиток визначається як закономірна зміна психічних процесів у часі, яка виражається у їх якісних, кількісних та структурних перетвореннях [7, с. 494]. В свою чергу під «розвитком уяви», на думку Р. Немова [5, с. 134], слід розуміти її покращення та поступову, прогресивну зміну за наступними ознаками: різноманітність уяви, яка проявляється в тому, що з того ж приводу людина кожного разу придумує щось нове; оригінальність уяви виражається в тому, наскільки ті образи, що створила людина, відрізняються від образів, які створили інші люди; деталізованість уяви полягає в тому, наскільки продумані в деталях образи уяви; емоційність уяви, суть якої в

тому, що чим більше різноманітних емоцій викликає продукт уяви у інших людей, тим вище його емоційний заряд та насиченість почуттями; інтелектуалізованість уяви, про яку можна судити по тим думкам, що викликають продукти уяви людини в інших: чим більше різноманітних і глибоких думок виникає у людей, які сприймають продукти творчості людини, тим вище натхненність, тобто інтелектуалізованість її уяви.

Існує декілька загальних та часткових напрямів розвитку уяви в учнів. До загальних можемо віднести прагнення дитини все, що вона робить і створює, зробити якомога оригінальніше і додати до цього елемент фантазії. Часткові напрями розвитку включають в себе всі п'ять ознак зазначені вище.

Але, на нашу думку, на уроках в початкових класах слід звернути увагу на розвиток більш конкретних імажитивних умінь і навичок молодшого школяра. Зокрема, І. Барташнікова, О. Барташніков рекомендують розвивати і вдосконалювати у дітей такі здібності та вміння [1, с. 10]:

1. Вміння використовувати заміники предметів: у розвитку уяви дитини важливу роль відіграє зовнішня опора. Але у 6–7 років потреба в ній зникає. Відбувається інтеріоризація, тобто перехід від дій з предметом, якого насправді нема, до уявлення дій з ним подумки.

2. Оперувати уявними образами простих багатовимірних об'єктів (просторова уява): дуже важливо розвивати у дитини здатність бачити образ предмета в просторі. Тренувати це вміння можна за допомогою ігор на уявне перетворення об'єкта в просторі та на уявлення взаємного розташування кількох предметів у просторі.

3. Підпорядковувати власну уяву певному задумові, створювати і послідовно реалізовувати план цього задуму: формування цього вміння складається з трьох етапів (етап демонстрації плану, де вчитель показує, як скласти план (схему) готового виробу; етап самостійного читання плану, коли учень вчиться читати складений вчителем план і створювати на його основі власний твір; етап самостійного складання і реалізації плану, коли дитина сама складає оригінальний план і реалізовує його).

4. Здійснювати опредмечування невизначеного об'єкта: у 8–9 років дитина відносно вільно володіє цим вмінням, а також вчиться додавати до опредмечуваного образу різноманітні деталі.

5. Створювати образи на основі словесного опису або неповного графічного зображення: потреба у створенні образів на підставі словесного опису і графічного зображення неминуче виникає під час читання книжки, при засвоєнні нових слів, розпізнаванні об'єктів, коли поле їх сприйняття обмежене. На нашу думку, це вміння являється найважливішим у навчальній діяльності дитини. Оскільки навчання вимагає засвоєння учнями знань не лише про безпосередньо сприймані об'єкти, а й про об'єкти, недоступні їх безпосередньому сприйманню. Наприклад, засвоєння учнями змісту прочитаних оповідань, розв'язання ними арифме-

тичних задач, розуміння географічних явищ, історичних подій потребує розвитку цього вміння.

Таким чином, для того, щоб навчальна діяльність була ефективним засобом розвитку уяви учнів, вона має відповідати принципам розвиваючого навчання, яке передбачає, що навчання має на меті розвиток тих здібностей дитини, які ще не сформовані, але мають сформуватися у ході такого навчання. Враховуючи це, необхідно передбачити кількість і якість допомоги учням при виконанні ними завдань на всіх етапах навчання. Перспективним напрямом нашого подальшого дослідження може бути вивчення особливостей розвитку окремого виду уяви дітей молодшого шкільного віку під час вивчення окремих предметів або під час початкового навчання в цілому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Барташнікова І. А. Розвиток уяви та творчих здібностей у дітей 5–7 років / І. А. Барташнікова, О. О. Барташніков. – Тернопіль : Богдан, 1998. – 88 с.
2. Дубравська Д. М. Основи психології : [навч. посіб.] / Д. М. Дубравська. – Л. : Світ, 2001. – 280 с.
3. Скрипченко О. Загальна психологія : [навч. посіб.] / О. Скрипченко. – К. : А.П.Н., 2002. – 464 с.
4. Надольський І. М. Філософія : [навч. посіб.] / Надольський І. М., Андрущенко В. П., Бульченко І. В. – К. : Вікар, 1998. – 624 с.
5. Немов Р. С. Психология (словарь-справочник) : в 2-х т. / Немов Р. С. – М. : Владос–Пресс, 2001. – Т. 1. – 304 с.
6. Овчарова Р. В. Справочная книга школьного психолога / Р. В. Овчарова. – 2-е изд. дораб. – М. : Просвещение, 1996. – 159 с.
7. Пустовіт Л. О. Словник іншомовних слів / Пустовіт Л. О., Скрипченко О. І., Сюта Г. М. – К. : Довіра УНВЦ «Рідна мова», 2000. – 825 с.
8. Современный словарь по педагогике / сост. Канацевич Е. С. – Мн. : Современное слово, 2001. – 928 с.